

मॅक्स वेबर

प्रशासकीय विचारवंतांच्या इतिहासामध्ये मॅक्स वेबर यांचे एक महत्वाचे स्थान आहे आदर्श नोकरशाही प्रारूपाचा शिल्पकार म्हणून त्यांची ख्याती आहे एक शिक्षक आणि विचारवंत या दुहेरी भूमिकेतून आपल्या जीवनाची अभिलाषा पूर्ण करणारे विवर हे पहिले विचारवंत आहेत. समाजशास्त्र अर्थशास्त्र इतिहास राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासनात महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या व्यक्ती मॅक्स वेबर यांना आधुनिक समाजशास्त्राचा जनक असे म्हटले जाते.

जीवन परिचय

मॅक्स वेबर यांचा जन्म 12 एप्रिल 1864 रोजी जर्मनीतील बर्लिन प्रांतातील एरीफुर्त या ठिकाणी झाला. कार्ल इमाइल मॅक्सिमिलियन वेबर हे मॅक्स वेबर चे पूर्ण नाव होते. त्यांचे वडील वकील होते तसेच त्यांनी काही काळ नगरपालिका सदस्य आणि संसद सदस्य म्हणून ही कार्य केले. त्यांच्या कुटुंबाचा कपड्याचा व्यवसाय होता वडील राजकारणी असल्यामुळे त्यांच्या घरी राजकारणी लोक येत असत तसेच बर्लिन विद्यापीठातील प्रोफेसरांचेही येणे जाणे होते त्यामुळे वेबरला लहानपणापासूनच प्रतिष्ठित राजकारणी व विद्वान लोकांशी चर्चा करण्याची संधी मिळाली.

वेबरने हॅडेलबर्ग विद्यापीठात अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि कायद्याचे शिक्षण प्राप्त केले. 1885 मध्ये त्यांनी बर्लिन विद्यापीठातून कायद्याची पदवी मिळवली. आपल्या वयाच्या 56 व्या वर्षी म्हणजे 1920 मध्ये न्युमोनिया आणि श्वसनासंबंधीच्या आजारामुळे त्यांचे म्युनिच येथे निधन झाले.

ग्रंथसंपदा

मॅक्स वेबरने लिहिलेले सर्व साहित्य हे जर्मन भाषेतच होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्याचे इंग्रजीत भाषांतर झाले. वेबरनी अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचे लिखाण केले त्यापैकी काही पुस्तके खालील प्रमाणे सांगता येतात.

1) भारताचा धर्म(The Religion of India - 1916)

2) अर्थव्यवस्था आणि समाज (Economy & Society- 1921)

3) समाजशास्त्र आणि धर्म (Sociology & Religion - 1922)

4) सामाजिक आणि आर्थिक संघटनेचा सिद्धांत (The Theory of Social and Economic Organization- 1927)

मॅक्स वेबरचा नोकरशाही सिद्धांत

इंग्रजी शब्द 'ब्युअराॅक्रसी'(Bureaucracy) मध्ये 'ब्युअराॅ'(Bureau) याचा अर्थ 'कार्यालय' आणि 'क्रसी'(Cracy) म्हणजे 'तंत्र किंवा शासन' यावरून हे स्पष्ट होते की एखाद्या संस्थेच्या उद्दिष्ट पूर्तीसाठी कार्यालयीन अधिकाऱ्याकडून चालवले जाणारे शासन म्हणजे नोकरशाही होय. नोकरशाही हा शब्द सर्वप्रथम फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ एम.डे गुरने यांनी अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वापरला. मॅक्स वेबर हा असा पहिला विचारवंत होता ज्याने नोकरशाहीची सविस्तर सूत्रबद्ध आणि शास्त्रीय मांडणी केली.

मॅक्स वेबरने प्रतिपादन केलेले नोकरशाहीचे प्रारूप हे वैधानिक व तार्किक नोकरशाहीचे आदर्श प्रारूप आहे त्यांनी आपले नोकरशाही संबंधीचे विचार आपल्या "सामाजिक आणि आर्थिक संघटनेचा सिद्धांत" (The Theory of Social and Economic Organization- 1927) या पुस्तकात आणि 1911 मध्ये लिहिलेल्या "नोकरशाही वरील निबंध" या शोधनिबंधात मांडले आहेत. वेबरने मांडलेले नोकरशाहीचे आदर्श प्रारूप हे आधुनिक काळात लोकप्रशासनाच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू बनले आहे. त्यांच्या मते "नोकरशाहीचे हे आदर्श प्रतिमान कोणत्याही संघटनेतील नोकरशाहीकरणाचा अभ्यास करण्यासाठी एक मुख्य साधन आहे. की ज्यामुळे भविष्यात कोणतीही संघटना समजून घेणे, संघटनेचे विश्लेषण करणे आणि संशोधनासाठी मूळ आधार म्हणून कार्य करील."

वेबरने असा दावा केला होता की, ज्या संघटनेत नोकरशाहीच्या आदर्श प्रारूपाची वैशिष्ट्ये दिसून येत नाहीत त्या संघटनेचे लोकशाहीकरण झालेले नाही. वेबरच्या मते 'नोकरशाही म्हणजे नियुक्त केलेल्या प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांचा समूह होय.' लोकशाही आपल्या स्वभावाने वाईट असली तरीही तेथे अस्तित्व अटळ आहे. म्हणूनच वेबर म्हणतात की, "नोकरशाही ही एक अशी सामाजिक संरचना आहे की जी एकदा टॉपिक झाली की ती पुन्हा नष्ट करणे सर्वात कठीण बनते."

वेबरच्या दृष्टीने नोकरशाही ही वैधानिक आणि तार्किक प्राधिकार पार पाडण्याचा संस्थागत मार्ग आहे. त्यांनी नोकरशाहीला दोन प्रकारात विभक्त केले आहे ते म्हणजे पारंपारिक आणि चमत्कारिक प्राधिकरणामुळे बनलेली पित्रसत्ताक नोकरशाही आणि कायदेशीर प्राधिकरामुळे बनलेली वैधानिक तार्किक नोकरशाही इत्यादी वेबरने नोकरशाही कडे दोन दृष्टिकोनातून पाहिले ते पुढील प्रमाणे...

1) नोकरशाही: एका संघटनेच्या स्वरूपात

मॅक्स वेबरच्या मते नोकरशाही स्वतः एक संघटनात्मक आराखड्याच्या स्वरूपात कार्य करते. ज्याप्रमाणे संघटनेसाठी व्यक्ती स्थान उद्देश आणि प्रक्रिया हे प्रमुख आधार मानले जातात त्याप्रमाणेच नोकरशाही सुद्धा एक संघटना आहे. कारण संघटनेत आढळणारे सर्व वैशिष्ट्ये दिसून येतात. वेबरच्या मते कर्मचारी व्यवस्थेत जे वैशिष्ट्ये आहेत त्याचा स्थान या आधारावर अभ्यास केला पाहिजे. कारण नोकरशाहीला समजण्यासाठी एक आदर्श प्रारूप विकसित होऊ शकते.

2) नोकरशाही: एका वैध, विवेकपूर्ण प्राधिकराच्या स्वरूपात

प्राधिकाऱ्याच्या प्रकाराची चर्चा करताना वेबरने नोकरशाहीला वैधानिक विवेक पूर्ण प्राधिकाऱ्याच्या स्वरूपात पाहिले आहे. त्यांच्या मते नोकरशाही ही काही ऐतिहासिक घटना किंवा परंपरा नसून ती कायद्याने प्राप्त झालेली सत्ता किंवा व्यवस्था आहे. म्हणूनच लोक तिचा स्वीकार करतात.

नोकरशाहीचे वैशिष्ट्ये - नोकरशाहीचे वेबरियन मॉडेल 19 व्या शतकात जर्मनी आणि इतर पश्चिमे देशातील प्रशासकीय व्यवस्था आणि ऐतिहासिक संदर्भाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. तसेच हे नोकरशाही प्रारूप आधुनिक राज्यातील नोकरशाहीचे वैशिष्ट्य आणि लक्षणाचे विश्लेषण करण्यासाठी सक्षम आहे. वेबरने प्रतिपादन केलेल्या नोकरशाही मॉडेल चे वैशिष्ट्य पुढील प्रमाणे.

1) प्रशासकीय नियम-

नोकरशाही हे कायदेशीर प्राधिकारावर आधारित असते. नोकरशाही प्रत्येक कार्य हे प्रशासकीय नियमानुसारच पार पडत असते. प्रत्येक कार्य करण्यासाठी निश्चित नियम असतात तसेच प्रत्येक अधिकाऱ्याचे कार्य विशिष्ट सिद्धांताच्या सीमेत असते. प्रशासकीय संघटनेतील सदस्याच्या व्यवहारावर प्रशासकीय नियमांचे नियंत्रण असते नोकरशाही या प्रशासकीय नियमाचे कठोरतेने पालन करते. कार्य करण्यासाठी या प्रशासकीय नियमानुसारच मार्गदर्शक तत्व तयार केले जातात. यावरून प्रशासकीय नियम हे नोकरशाहीचे एक वैशिष्ट्ये म्हणून सांगता येते.

2) कार्य विभाजन आणि विशेषीकरण (Division of Work & Specialization) - कार्य विभाजन आणि विशेषीकरण हे वेबरच्या मॉडेलचा प्रमुख आधार आहे. संघटनेचे उद्देश प्राप्त करण्यासाठी कार्याच्या स्वरूपानुसार कार्य विभाजन केले पाहिजे कार्य विभाजनातून विशेषीकरणाचा जन्म होतो. आजच्या प्रशासनामध्ये विशेषीकरण करणे आवश्यक बनले आहे. वेबरच्या नोकरशाहीत कार्य विभाजन आणि विशेषकरणाचे तत्व दिसून येते.

3) लिखित कागदपत्र - नोकरशाहीचे कार्यपद्धती लिखित कागदपत्राच्या आधारे चालते. वेबरच्या मते प्रशासनात प्रशासकीय कायदे, निर्णय आणि नियम तयार केले जातात आणि ते लिखित स्वरूपात अभिलेखाच्या स्वरूपात जतन करून ठेवले जातात. त्याचबरोबर नोकरशाही लिखित दस्तऐवजाला अधिक महत्त्व देत असते. कार्य पार पाडण्यासंबंधीचे नियम हे लिखित स्वरूपात असतात आणि नोकरशाही त्याप्रमाणेच कार्य करते. त्यामुळे लिखित कागदपत्र हे नोकरशाहीचे एक वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते.

4) पदसोपान- नोकरशाहीत पदाची रचना ही पदसोपान या तत्त्वानुसार केलेली असते. अधिकारपद सोपानामुळे वरिष्ठ आणि कनिष्ठ यांच्यातील संबंध निश्चित होतात. आधुनिक काळातील प्रत्येक प्रशासकीय संघटनेची रचना ही पदसोपानाच्या तत्त्वानुसार झालेली आहे. आणि नोकरशाहीची कार्यपद्धती ही पदसोपानानुसार ठरविले जात असल्यामुळे नोकरशाहीचा अभ्यास करताना पद सोपानाचा विचार करावा लागतो. त्यामुळे पद सोपान हे नोकरशाहीचे एक वैशिष्ट्य आहे.

5) स्थिरता- नोकरशाही ही निरंतर कार्य करणारी व्यवस्था आहे. तिचे कार्य स्थायी स्वरूपाचे असते ती एक गतिशील संघटना आहे. शासनाचे कार्य हे निरंतर चालत असतात त्यामुळे नोकरशाहीत कार्याची अखंडता दिसून येते.

6) योग्यतेच्या आधारे भरती- वेबरच्या मते नोकरशाहीत अधिकाऱ्यांची भरती ही पात्रता किंवा योग्यतेच्या आधारे होते. आधुनिक काळात प्रशासनातील अधिकाऱ्यांच्या भरतीसाठी स्पर्धा परीक्षा घेतल्या जातात आणि जो व्यक्ती या परीक्षेमध्ये यशस्वी होईल त्याची नियुक्ती केली जाते. विशिष्ट शैक्षणिक पात्रता धारण करणाऱ्या व्यक्तीलाच प्रशासनातील विशिष्ट पदावर नियुक्ती देता येते. थोडक्यात कायदा व नियमानुसारच नोकरशाहीची भरती होत असते. त्यामुळे योग्यतेच्या आधारावर भरती ही नोकरशाहीची विशेषता आहे.

7) औपचारिकता- नोकरशाही प्रशासकीय कार्यालयाच्या कार्याचे संचालन औपचारिकतेच्या आधारावर करते. प्रत्येक कार्य लिखित नियम आणि कायद्याला अनुसरूनच पार पाडले जाते. नोकरशाहीची कार्यप्रक्रिया नियमाला आणि कायद्याला अधिक महत्त्व देत असल्यामुळे प्रशासनात औपचारिकता निर्माण होते. औपचारिकतेमुळे नोकरशाहीला वैधानिक आधार प्राप्त होतो.

8) वेतन- नोकरशाहीतील प्रत्येक अधिकारी आणि कर्मचारी हा आपल्या उपजीविकेसाठी नोकरी करत असतो. प्रशासकीय कार्य पार पाडणे हा त्याचा व्यवसाय असतो.

आपल्या कामाचा मोबदला म्हणून तो वेतन घेत असतो. त्याशिवाय त्याची सेवा संपल्यानंतर किंवा सेवानिवृत्त झाल्यानंतर ही त्याच्या आजीवन केलेल्या सेवेचा मोबदला म्हणून आणि वृद्धपकाळात त्याला आधार म्हणून निवृत्तीवेतन दिले जाते. थोडक्यात नोकरशाही ही वेतनभोगी असते.

9) कार्यकुशलता- वेबरने आधुनिक प्रशासकीय संघटनेत दिसून येणाऱ्या नोकरशाहीला कार्यकुशलतेचा पर्याय मानले आहे. त्यांच्या मते खऱ्या अर्थाने नोकरशाही प्रारूपाची संघटना तांत्रिक दृष्टीने कार्य कुशलतेचे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी सक्षम असते. कारण विशेषीकरणामुळे संघटनेतील प्रत्येक अधिकारी आणि कर्मचारी आपापल्या कार्यात निपुण बनतात. त्यांच्याकडे असलेल्या विशेष ज्ञानाच्या आधारे ते कार्य करत असल्यामुळे कार्यासंबंधीत असलेले सर्व बारकावे त्यांना माहीत झालेले असतात. त्यामुळे ते आपले कार्य कार्य कुशलतेने पार पाडतात. यावरून कार्यकुशलता हे एक नोकरशाहीचे वैशिष्ट्य आहे.

10) शिस्त आणि नियंत्रण- प्रशासकीय संघटनेत नोकरशाहीसाठी शिस्त आणि नियंत्रणाची व्यवस्था असते. सर्व कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांवर वरिष्ठां मार्फत नियंत्रण ठेवले जाते. एखाद्या कर्मचाऱ्यांनी नियम व शिस्तीचे उल्लंघन केल्यास त्याच्यावर शिस्तभंगाची कार्यवाही केली जाते. आणि त्यास दंड दिल्या जातो. त्यामुळे नोकरशाहीवर असलेल्या नियंत्रणामुळे नोकरशाहीत शिस्त निर्माण होते.

11) तटस्थता- नोकरशाहीतील सर्व कर्मचाऱ्यांकडून ही अपेक्षा केली जाते की त्यांनी आपल्या व्यक्तिगत आवड-नावडीला महत्त्व न देता सर्व निर्धारित कार्य पूर्ण इमानदारी, तटस्थता, निपक्षपणे आणि शिस्तबद्धपणे पार पाडावेत. कोणत्याही एका राजकीय पक्षाशी एकनिष्ठ न राहता आणि राजकीय सत्तेत सहभागी न राहता तटस्थ भूमिकेत त्यांनी आपले कार्य पार पाडावेत. यावरून तटस्थता हे नोकरशाहीचे एक वैशिष्ट्य आहे.

12) तार्किकता किंवा विवेकशीलता- नोकरशाही संघटनेत घेतला जाणारा प्रत्येक निर्णय तार्किक किंवा विवेकशील असतो. निर्णय घेण्याचा आधार विवेकशीलता किंवा तार्किकता हाच असतो. व्यक्ती कोणताही

निर्णय घेण्यापूर्वी सर्व नियम, कायदे आणि प्रक्रिया संबंधी विचार करूनच निर्णय घेत असतो. त्याचबरोबर घेतलेल्या निर्णयाचे समाजात कोणते परिणाम निर्माण होतील याचाही विचार त्यांना करावा लागतो. थोडक्यात तारखेचा किंवा विवेकशीलता हे नोकरशाहीचे वैशिष्ट्य आहे.

सारांश:

वरील प्रमाणे मॅक्स वेबरच्या नोकरशाही प्रारूपाचे वैशिष्ट्ये सांगता येतात नोकरशाही प्रारूपाच्या या वैशिष्ट्यामुळेच वेबरियन मॉडल आजही प्रशंसनीय ठरते. आधुनिक नोकरशाहीचे कार्य कुशलता आणि योग्यता मोजण्यासाठी हे वेबरियन मॉडल आज ही निश्चितच दिशादर्शक ठरते. वेबरने आपल्या या प्रारूपात नोकरशाहीच्या कोणत्याही वाईट प्रगतीचा उल्लेख केलेला नाही. त्यांनी नोकरशाहीला उच्च कार्यक्षमतेच्या स्वरूपात विकसित केले हेच वेबरच्या विचारसरणीची विशेषता आहे.